

FIDELITATE
ET
CARITATE

ÜNNEPI KÖTET NÉMETH OTTÓ 60. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

FIDELITATE ET CARITATE

ÜNNEPI KÖTET
NÉMETH OTTÓ
60. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Támogató
MAGYAR MŰVÉSZETI AKADÉMIA

Szerkesztés: JAKAB GÁBOR • NÉMETH MIKSA OSB • RÉTFALVI BALÁZS
Grafikai tervezés, képszerkesztés ©VERTEL BEATRIX • ÁRGYÉLUS GRAFIKAI STÚDIÓ KFT.
Nyomdai előkészítés ©ÁRGYÉLUS GRAFIKAI STÚDIÓ KFT.
Tárgy- és helyszíni felvételek ©PÜSPÖKI APOR • APLI DESIGN KFT.

Szerkesztette
JAKAB GÁBOR
NÉMETH MIKSA OSB
RÉTFALVI BALÁZS

Kiadja az ÁRGYÉLUS KIADÓ • SZENT MÓR BENCÉS PERJELSÉG
Felelős kiadó: SÁRAI-SZABÓ KELEMEN OSB perjel

Példányszám: 300

A nyomdai munkálatokat a VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT. végezte.

ISBN 978-963-89431-7-0
Minden jog fenntartva.

ÁRGYÉLUS KIADÓ • SZENT MÓR BENCÉS PERJELSÉG
GYŐR • 2021

TARTALOM

ELŐSZÓ A SZERKESZTŐK	7	MEDGYESY S. NORBERT A patrióta iskola-színház koronázási példázatai	141
KÖSZÖNTŐ TÓTH KONSTANTIN OSB	9	MIHÁLYI JEROMOS OSB Homília a 2020-as öregdiák-találkozó szentmiséjén	159
KÖSZÖNTŐ SZIJJÁRTÓ PÉTER	11	MOLNÁR ZSOLT Helyzetjelentés a Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Herbáriumának rendezéséről	163
CSÉCS TERÉZ Gazdászat és romantika: versek egy gazdászati tankönyvben	13	NEMES GÁBOR Biagio Martinelli pápai szertartásmester naplójának magyar vonatkozású bejegyzései (1519–1525)	169
CSÓKA GÁSPÁR OSB „Adj időt az olvasásnak, a bölcsesség kútja ez”	21	NÉMETH ANITA Az „úri középosztály” értékrendje a dualizmuskori illemtankönyvek tükrében	183
CSONKA ISTVÁN Latinoktatás Magyarországon az 1920-as években	25	NÉMETH MIKSA OSB A győri bencés (egykor jezsuita) refektórium	199
DÉNESI TAMÁS Rómából Pannonhalmán át Esztergomba	35	PANYKÓ JÁNOS A fizikaszertár hűvösében	211
DÖMÖTÖR MIHÁLY Teleki Pál munkássága a magyar földrajztudomány tükrében	51	PERGER GYULA „Nincs még tizenhárom!”, avagy a versbe szedett Habsburg-átok	217
HATOS PÁL Márai Sándor a nyúli szőlőkben	63	PONGRÁCZ ATTILA Márai Brazíliában	231
HORVÁTH JÓZSEF A győri bencés főgimnázium önképzőkörének Remény című lapjáról	67	RÉTFALVI BALÁZS „Helyesebb volna átmennem tudományos pályára”	239
JAKAB GÁBOR Giesswein Sándor pályakezdése, a Dunántúli Hírlap szerkesztése	79	SCHMATOVICH JÁNOS A papi szolgálatvállalás nagy merészsége	251
KISS TAMÁS Egy kódex nyomában: a Burgundi Biblia	95	TÓTH KONSTANTIN OSB „A május-i felvonuláson az iskola részt vett, valamint az úrnapi körmeneten is”	257
KOHÁN MÁTYÁS Tájszólásba rejtett geopolitika	105	VAJK ÁDÁM Pápoci Miklós deák, Győr királyi város bírása	267
LUKÁCSI ZOLTÁN Ha a lexikon csődöt mond...	119	KÉPJEGYZÉK	273
MARTOS LEVENTE BALÁZS „Ezért aztán kiküldte őt az Úr Isten az Éden kertjéből...”	129	NÉVMUTATÓ	277
		A KÖTET SZERZŐI	287

NEMES GÁBOR

BIAGIO MARTINELLI PÁPAI SZERTARTÁSMESTER NAPLÓJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ BEJEGYZÉSEI

1519–1525¹

A szertartásmesterek – a 15. század végétől ketten, majd később hárman – a pápai udvar liturgikus szertartásainak és protokolláris eseményeinek megszervezéséért és lebonyolításáért feleltek.² Ezért a pápai udvar belső működésére, pontosabban reprezentációjára, történéseire a szertartásmesteri naplók az egyik leginformatívabb források. A leghíresebb talán Johann Burchard naplója, amelyet elsősorban a reneszánsz pápák botrányokkal teli udvaráról szóló intrikák és pletykák tettek közismertté.³ Utóda, Paride Grassi nemcsak naplójával, hanem szertartásmesteri foglalkozásával kapcsolatos traktátusaival is kiérdemelte a történészek figyelmét.⁴ Elődénél jóval kevesebbet foglalkoztak Biagio Martinelli da Cesena szertartásmesteri ténykedésével.⁵ Diáriuma helyett inkább Michelangelóval megesett konfliktusa és a nagy reneszánsz mesternek a Sixtus-kápolna Utolsó ítélet freskóján megörökített „bosszúja” miatt vált ismertté.⁶

A magyar kutatás sem fedezte fel még igazán ezt a különleges forrástípust. Burchard naplójából – több kiadása ellenére is – itthon jobbra csak szemezgettek,⁷ míg Paride Grassi munkásságára valamivel nagyobb figyelem irányult.⁸ Biagio Martinelli naplóját ehhez képest még egyáltalán nem tanulmányozták.

A naplók magyar vonatkozású bejegyzései előtt ismerjük meg röviden Biagio Martinelli da Cesenát és diáriumát. A pápai szertartásmester egy cesenai guelf nemesi családból származott, Rómában jogot hallgatott, pappá szentelték, majd közjegyzőként a pápai Kúriában helyezkedett el. Már az 1513. évi, X. Leót megválasztó konklávén segédkezett Paride Grassi ceremóniamesternek a konklávé kulcsainak őrzésében, de csak később, 1518. január 1-jén, Baldassare da Viterbo halála után nevezték ki (beosztott) szertartásmesterré. Hivatalát csaknem egy évtizedig Paride Grassi prefektusi vezetése alatt látta el, majd annak 1528-ban

¹ Készült a MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban a TKI támogatásával. Köszönöm Lakatos Bálintnak a cikkel kapcsolatos észrevételeit, tanácsait.

² CONSTANT 1903, 161–229., 319–343., 162–166., LAKATOS 2017, 137–172., 139.

³ Kiadásai BURCHARD 1883–1885., BURCHARD, 1906–1913., FRENZ 1986, 365–366., n. 1168.

⁴ A napló egy részét kiadta GRASSI DIARIO 1884. Grassiról legújabban STENZIG 2013, I–II, 54–70. Életrajzát lásd még CERESA DBI 2002, PARIDE GRASSI (A letöltés dátuma: 2020. 11. 07.)

⁵ PI. MERCATI 1951., GATTONI 2002., FLETCHER 2015.

⁶ Biagio Martinelli rosszállón megjegyezte, hogy a freskó a sok mezítelen alak miatt jobban illene egy nyilvános fürdőbe vagy egy kocsmába, mint egy kápolnába. Michelangelo ezért bosszúból Minosz kréti királynak, a holtak bírójának arcképét a szertartásmesterről mintázta meg. Az anekdotáról lásd BERZEVICZY 1909, 315., legújabban CERESA 2008b., CERESA 2008a, 175., LAND 2013., SARACINO 2016, 148.

⁷ E. KOVÁCS 2007, 318.

⁸ A naplókra Érszegi Géza hívta fel a magyar kutatás figyelmét, és néhány szemelvényt is közzétett Bakóc Tamás legátusi kinevezésével kapcsolatban ÉRSZEGI 1978, 323, 337–338. Grassi *Tractatus de oratoribus* című műve kapcsán a magyar uralkodóknak a pápai udvar precedencialistáján elfoglalt helyét Lakatos Bálint elemezte LAKATOS 2017b.

bekövetkezett halála után ő lett a vezető ceremóniamester. Megszervezte a VI. Adorján, VII. Kelemen és III. Pál pápákat megválasztó konklávékat, átélte a *sacco di Roma* borzalmait és egyik fő szervezője volt VII. Kelemen pápa és V. Károly 1529-es bolognai és 1536-os római találkozásának. Szolgálatiért egyházi méltóságokat is kapott: a savignanói társaskáptalan kanonokja, valamint a római Parione negyedben, az Angyalhíd lábánál lévő, és a lakóhelyéhez is közel fekvő Ss. Celso e Giuliano templom káptalanjának archipresbiter lett.

1538-ban már aggastyánként elkísérte III. Pált Nizzába, ahol a pápa közbenjárására V. Károly császár és I. Ferenc francia király fegyverszünetet kötöttek. 1540-ben III. Pál pápa még kinevezte Bertinoro és Forlimpopoli püspökévé, de Biagio Martinelli öreg korára és fáradságára hivatkozva visszautasította. Megbetegedett, és haláláig, 1544-ig már nem tudta ellátni feladatát.⁹

1518 és 1540 között vezetett hivatali naplója, amelyben elődeihez hasonlóan időrendben a protokolláris események megszervezésének és lebonyolításának részleit rögzítette, számos kéziratban, egykorú vagy későbbi kéziratos másolatban maradt fenn. A legtöbb példány a vatikáni könyvtárban¹⁰ és a vatikáni levéltárban¹¹ őrződött meg, de a Pápai Liturgikus Szertartások Hivatalának levéltára,¹² a londoni British Library¹³ és a római Biblioteca Nazionale¹⁴ is őriz a napló – vagy legalábbis annak egy részének – szövegét tartalmazó köteteket.

E különleges forrás Magyarország és az Apostoli Szentszék közötti kapcsolatokról is értékes információkat közöl, egyrészt a pápai udvart felkereső magyar küldöttekről, másrészt a magyar királyi udvarba delegált bíborosokról. Tekintsük most át ezeket!

1519 tavaszán II. Lajos király esetleges császárrá választása miatt háromtagú magyar rendi küldöttség utazott Rómába.¹⁵ Verbóci István, gyurkovci Csavlovics Pál és Fánsci Imre április 16-án jelent meg a pápai audiencián, előterjesztésükre hivatalos választ pedig április 24-én kaptak.¹⁶ Ezt követően valószínűleg zárandokként felkeresték az Örök Város kegyhelyeit, Verbóci például május 7-én a híres Szentlélek-ispotályba is beiratkozott.¹⁷ E nap fénypontja pedig minden bizonnyal az lehetett, amikor X. Leó pápa saját lakosztályában fogadta a három magyar követet és az Aranysarkantyús Rend (*Militia aurata*)¹⁸ lovagjává üttötte őket.¹⁹

Nem Verbóciék voltak azonban az egyetlenek, akik ebben a megtiszteltetésben részesültek. Hat évvel később, 1525. március 7-én a Rómába zárandokló Kanizsai Lászlót²⁰ üttötte aranysarkantyús lovaggá VII. Kelemen pápa az apostoli palota Cappella Niccolinájában Luis Fernández de Córdoba császári követ és Gabriele Mascioli Foschi durazzói érsek, pápai sekrestyés jelenlétében.²¹

1521-ben két alkalommal is felbukkant magyar követ Biagio Martinelli naplójában. Október 1-jén az említett Cappella Niccolinában X. Leó Giovanni Salviati bíboros részvételével a magyar követet apostoli protonotáriussá avatta, majd december 4-én, a pápa halála után valószínűleg ugyanez a követ kondoleált a bíborosi kollégiumnak.²² A néven nem nevezett *orator* minden valószínűség szerint a firenzei Francesco Marsuppini volt, aki ekkor már ötödik éve látta el a római magyar ügyvivői tisztségét.²³ Marsuppini 1522. augusztus 8-án Firenzéből azt írta II. Lajos királynak, hogy hónapok óta késő járandósága miatt el kellett menekülnie hitelezői elől Rómából,²⁴ így jó okunk van azt feltételezni, hogy 1521 őszen és telén is ő képviselte a budai királyi udvart.

Ki kell még térnem a protonotáriussá avatás szertartásán jelen lévő Giovanni Salviati bíborosra is. Első ránézésre azt is gondolhatnánk, hogy a bíboros kijárt egy megtisztelő címet firenzei „polgártársának”. Pedig minden valószínűség szerint unokatestvérét, Giulio de’Medici bíborost helyettesítette, aki 1518-tól protektorként II. Lajos országait is képviselte a római Kúriában.²⁵ Mivel Medici bíboros 1519 májusától Bologna, Romagna, Ravenna és Toscana legátusaként gyakran időzött Firenzében, 1521 őszen pedig X. Leó pápa legátusaként a francia megszállás alatt lévő Milánót elfoglaló császári és pápai seregeknél tartózkodott, így távolléte alatt a magyar ügyekben unokaöccse járt el.²⁶ Salviati bíboros viceprotektori tevékenységére eddig csak magyar püspököknek a pápai konzisztóriumokon történő előterjesztései utaltak,²⁷ de Francesco Marsuppini kinevezésének esete igazolja, hogy a bíboros protektor távollétében a magyar követ diplomáciai kapcsolattartásában is részt vett.

1523. január 28-án tartott pápai konzisztóriumon Rodosz elestéről²⁸ tanácskoztak a bíborosok, valamint Charles de Lannoy nápolyi alkirály, V. Károly hadvezére – aki Biagio Martinelli naplója szerint az utolsó diakónusbíboros mögött, a padban foglalt helyet – és az uralkodók követei.

²⁰ Kanizsai László római zárandoklatáról lásd NEMES 2015, 495–496., NEMES 2017b, 117–118., KANÁSZ 2020, 107–124.

²¹ Forrásközlés IX.

²² Forrásközlés II–III.

²³ NEMES 2015, 483–485., TEKE 2016, 359–369., LAKATOS 2020, 332–333.

²⁴ MNL OL DL 25313., IVÁNYI 1906, 341–342., idézi TEKE 2016, 364.

²⁵ Erről lásd NEMES 2015, 481–482., TUSOR 2018a, 8–11., TUSOR 2018b, 258–262.

²⁶ Giulio de’Medici Angliának is bíboros protektora volt, az angol ügyekben a szintén firenzei Lorenzo Pucci bíboros helyettesítette. Vö. WILKIE 1974, 152–153.

²⁷ 1520. okt. 1-jén Cseholy Ferenc csanádi püspök, 1521. május 17-én Vízi Ferenc megarai címzetes püspök, győri segédpüspök, 1521. szeptember 13-én Herchi Mihály oropiai címzetes püspök, zágrábi segédpüspök kinevezésénél Salviati bíboros referált, de 1521. január 7-én Zsvikovich Ferenc zenggi püspököt Giulio de’Medici bíboros terjesztette elő. AAV Archivio Concistoriale, Acta Vicecancellarii, vol. 2, fol. 163r, 171v, 184v, 197v. Giulio de’Medici 1520 novemberétől 1521. január 28-ig valóban Rómában tartózkodott. Vö. PROSPERI 1982.

²⁸ Rodosz török ostromáról lásd SETTON 1984, 198–216.

⁹ CERESA 2008b.

¹⁰ BAV Barb. lat. 2799, 2801; BAV Chig. L.II.22, 23, 24, 25, BAV Vat. lat. 12276, 12277, 12308, 12309, 12310, 12421, 12422. A BAV Vat. lat. kötetei a vatikáni levéltárból (AAV Miscellanea Armadio, XII.) kerültek át a vatikáni könyvtárba. Lásd erre STENZIG 2013, 137., CERESA 2008a, 175–189.

¹¹ AAV Fondo Borghese, IV. 64, idézi MERCATI 1951, 91.

¹² AAV Archivio Storico delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontifice, n. 378–383., ezekről lásd CONSTANT 1903, 333., VISCEGLIA 1997, 124.

¹³ British Library, Add. MS 26801–26809., CERESA 2008b.

¹⁴ BNC Fondo Gesuitico, Ges. 270., CERESA 2008, 189.

¹⁵ FRAKNÓI 1902, 327–328., NEMES 2017, 117., LAKATOS 2020, 335–336.

¹⁶ LAKATOS 2020, 336.

¹⁷ BUNYITAY 1889, 138.

¹⁸ GADDI HERCOLANI 1860, 27–40.

¹⁹ Lásd Forrásközlés I. Velence római követének jelentése alapján említi FRAKNÓI 1902, 328.

Az 1523. január 28-i konzisztóriumon felszólalt a magyar követ is, aki beszédében a pápát és a bíborosokat segítségre buzdította. VI. Adorján végül az ügy megvitatására kilenc kardinális – három püspök-, három presbiter- és három diakónusbíboros – részvételével bizottságot állított fel, amely másnap a pápai palotában a nápolyi alkirály és az uralkodók követeinek részvételével össze is ült.²⁹

A magyar követ személye itt is kérdéseket vet fel, ekkor ugyanis Francesco Marsuppini mellett már Brodarics István is II. Lajos király küldöttként Rómában tartózkodott.³⁰ Az 1522. szeptember 4-i konzisztóriumon mindketten részt vettek, a pápa köszöntéséről és a törökök által a magyarokra mért csapásokról szóló terjedelmes és nagy hatású beszédet viszont Brodarics mondta el.³¹ A konzisztóriumokon ezt követően – 1523. március 16-án,³² május 15-én,³³ június 1-jén³⁴ és szeptember 10-én³⁵ – inkább csak egyedül Brodarics jelent meg, bár arra is volt példa – például 1523. március 27-én³⁶ és április 23-án³⁷ –, hogy mindketten ott voltak. Megfigyelhetjük tehát, hogy Marsuppini Brodarics római tartózkodása alatt egyszer sem képviselte egyedül a magyar királyi udvart, így a Biagio Martinelli naplójában 1523. január 28-án szólásra emelkedő magyar *orator* szinte biztosan Brodarics István volt. Brodaricsnak talán még némi biztatást is adott, hogy szinte e konzisztóriummal egy időben jelent meg nyomtatásban az 1522. szeptember 4-én elmondott nagy sikerű törökellenes beszéde.³⁸

Az 1523. július 3-i konzisztóriumon azonban nem Brodaricsot vagy Marsuppinit találjuk. Szatmári György esztergomi érseknek járó érseki palliumot – miután csaknem két héttel korábban a pápa megerősítette Szatmári kinevezését³⁹ – Angelo Cesi konzisztóriumú ügyvéd adta át az érsek prokurátorának.⁴⁰ Szatmári érsek megbízottja pedig a pápai bullák tanúsága szerint Lászlai János telegdi főesperes, római magyar gyóntató volt.⁴¹

A római Kúriában megforduló magyar követek mellett pápai diplomatákról is olvashatunk Biagio Martinelli naplójában. A pápai legátusok megválasztása és útnak indítása ugyanis pontosan megkomponált szertartás szerint, a pápai konzisztóriumon zajlott, így ezekről a konzisztóriális akták mellett a szertartásmesterek naplóiban is találunk feljegyzéseket.⁴² A napló három bejegyzése is bíboros legátusokhoz kötődik. Az egyik Tommaso

de Vio 1523. július 1-ji útnak indulásáról szól.⁴³ Vio bíboros még e hónap végén érkezett Budára, és csaknem egy év után, 1524 júniusában tért vissza az Örök Városba.⁴⁴ A másik két feljegyzés az 1524. január 8-án megválasztott, és február 1-jén útnak indított Lorenzo Campeggi bíboros legációjáról szól.⁴⁵ Campeggi bíboros eredeti úticélja a nürnbergi birodalmi gyűlés volt, majd annak bezárása után Bécsen keresztül 1524 decemberében érkezett Budára, ahol több mint fél évet időzött.⁴⁶

A pápai szertartásmesterek naplói – amint a Biagio Martinelli diáriumából itt közölt néhány szövegrészlet is jól illusztrálja – értékes adalékokkal gazdagítják Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak történetét. Forrásértéküket külön emeli, hogy a pápai udvar belső életébe engednek bepillantást. Bízvást állíthatjuk, hogy a naplók sorozatának teljes körű átnézése és a középkori és kora újkori magyar vonatkozású feljegyzéseknek a konzisztóriumú aktákhoz hasonló kiadása a vatikáni magyar kutatások egyik fontos jövőbeli feladata.

FORRÁSKÖZLÉS⁴⁷

I. Róma, 1519. május 7. A magyar király három követét a pápa saját szobájában lovaggá ütötte. Cop.1: BAV Vat. lat. 12276, fol. 8v.; Cop.2: BAV Barb. lat. 2799, fol. 21v.; Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 21v.
„Die 7a Maii tres oratores Ungarie⁴⁸ creati milites a Papa in camera sua interveniente domino Hippolito,⁴⁹ habui pro parte mea ducatos XV.”

II. Róma, 1521. október 1. A magyar király követét a pápa Salviati bíboros jelenlétében a kis kápolnában pápai prothonotariussá avatta.

Cop.1: BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 15r.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799, fol. 21v.; Cop.3: BAV Chig. L.II.22, 52v–53r.

⁴³ Forrásközlés V. A konzisztóriumról lásd még MERCATI 1951, 97., CONSISTORIALIA 2011, 46, n. 41.

⁴⁴ Vio bíboros legátusságáról lásd KALOUS 2010, 377–379., NEMES 2016, 370–373.

⁴⁵ Függelék VII–VIII. Lásd még erre CONSISTORIALIA 2011, 47, n. 43.

⁴⁶ Magyarországi legátusi tevékenységéről lásd PÁPAI KÖVETEK 1884., KALOUS 2010, 380–382., NEMES 2014, 8–15., NEMES 2016, 373–376.

⁴⁷ Az 1526 előtti eseménnyel a vatikáni könyvtár következő kódexei foglalkoznak: BAV Barb. lat. 2799; BAV Chig. L.II.22, 25, BAV Vat. lat. 12276, 12277, 12308. CERESA 2008, 175–185. A forráskiadást a BAV Vat. lat. 12276 alapján végeztem el, kontrollként a BAV Barb. lat. 2799 és a BAV Chig. L.II.22 köteteket használtam. A kéziratokat online a vatikáni könyvtár digitális szolgáltatása segítségével (DigiVatLib <https://digi.vatlib.it/>) használtam. – A Forrásközlés csak a magyar vonatkozású bejegyzéseket közlöm. Bár Hieronymus Balbi több szállal is kötődik Magyarországhoz, mivel azonban Ferdinánd osztrák főherceg képviseletében ellátott római követsége és gurki püspökké szentelése (I. BAV Vat. lat. 12276, fol. 28v–29v. Lásd ehhez CONSISTORIALIA 2011, 39–40., LAKATOS 2015, 117–121.) közvetlenül magyar vonatkozásának nem tekinthető, így ehelyett eltekintek tőle. A cikk egy megkezdett kutatás első eredménye, a jövőben kutatásomat a napló 1540-ig terjedő részére, illetve további, ezzel a korszakkal foglalkozó naplóra ki fogom terjeszteni.

⁴⁸ Verbóci István, gyurkovci Csavlovics Pál és Fánsci Imre, lásd LAKATOS 2020, 335–336.

⁴⁹ Ippolito Morbidi (Morbiole), Paride Grassi pápai szertartásmester unokaöccse, Biagio Martinelli segítőtársa, CERESA 2002., CERESA 2008., CERESA 2008b, 172.

²⁹ Forrásközlés IV. A konzisztóriumról lásd még MERCATI 1951, 91., 99–100.

³⁰ Brodarics római követségéről összefoglalóan lásd NEMES 2015, 485–490., KASZA 2015, 52–59., LAKATOS 2020, 344.

³¹ MERCATI 1951, 88–89., CONSISTORIALIA 2011, 37–38, n. 28. A beszédet lásd BRODARICS 1985, 67–73.

³² CONSISTORIALIA 2011, 40–41, n. 32.

³³ CONSISTORIALIA 2011, 44, n. 37.

³⁴ CONSISTORIALIA 2011, 45, n. 39.

³⁵ MERCATI 1951, 98, 110.

³⁶ MERCATI 1951, 101–102.

³⁷ CONSISTORIALIA 2011, 43–44, n. 35.

³⁸ A beszéd dedikációja 1523. január 23-án kelt. A nyomtatást Lombardino dal Burgo, az éppen a magyar királyi pár mellett császári és főhercegi követi megbízatást teljesítő Andrea dal Burgo testvére intézte. Andrea dal Burgóról lásd RILL 1971., LAKATOS 2017, 91–140.

³⁹ AAV Archivio Concistoriale, Acta Vicecancellarii, vol. 2, 244v. A kinevezési bullákat lásd LAKATOS 2015, 127–135.

⁴⁰ Forrásközlés VI. A konzisztóriumról lásd még AAV Archivio Concistoriale, Acta Vicecancellarii, vol. 2, 246r.

⁴¹ LAKATOS 2015, 133–135. Lászlaira lásd LAKATOS 2010, 414–419.

⁴² A szertartásokról lásd KALOUS 2017a, 103–112., KALOUS 2017b, 2017, 29–45.

„Nota, quod die prima Octobris orator Ungarie⁵⁰ fuit factus prothonotarius per papam ad instantiam reverendissimi cardinalis de Salviatis,⁵¹ me de improviso reperto post missam in capella parvula;⁵² posuit illi rochetum et ego cepi pallium suum et indui eum. Nescio, quid mihi debeat, tamen socius⁵³ dixit, quod pallium, quod dimiserat, debbam habere.”

III. Róma, 1521. december 4. Bevezették a bíborosok gyűlésére az angol király, majd a magyar király követét, a spanyol követ pedig levelet küldött.

Cop.1: BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 16r.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799. fol. 49r. Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 55v. „Die Mercurii 4 Decembris fuit congregatio solita, in qua orator Anglie⁵⁴ et inde Ungarie⁵⁵ intromissi fuerunt. Orator Hispanie⁵⁶ misit chirographum.”

IV. Róma, 1523. január 28–29. A pápa minden keresztény fejedelem követét összehívta a rodoszi lovagok törökellenes harca ügyében. A nápolyi alkirály a diakónus bíborosok padjában utolsóként foglalt helyet. A magyar követ beszédében segítségre buzdította a pápát és a bíborosokat, ezért felállítottak egy kilenc bíborosból álló bizottságot az ügy megvitatására. Másnap a kijelölt bíborosok a nápolyi alkirályal és a fejedelmek követeivel együtt összejövetelt tartottak az apostoli palotában.

Cop.1: BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 28rv.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799. fol. 72rv. Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 81v–82r.; Ed.: Mercati 1951, 91, 56. j.

„Die Mercurii 28 Ianuarii consistorium, in quo omnes oratores principum vocati a papa pro rebus Rhodiani contra Turchas⁵⁷ papa proposuit. Vicere⁵⁸ sedit in banco cardinalium diaconorum ultimus. Orator Ungarie⁵⁹ habuit oportunitatem orationem exhortando papam et cardinales ad subsidia, fuerunt deputati novem cardinales, tres episcopi, tres presbiteri et tres diaconi

⁵⁰ Francesco Marsuppini, Bakóc Tamás római ágense (1511–1516), Magyarország állandó római követe és ügyvivője (1517–1532), majd Frangepán Ferenc római ágense (1538–1542), esztergomi kanonok (1500–1537) és nógrádi főesperes (1507–1537), egri kanonok és pankotai főesperes (1520–1527). NEMES 2015, 483–485., C. TÓTH 2015, 57., NEMES 2017a, 119–120., C. TÓTH 2019, 93., LAKATOS 2020, 356.

⁵¹ Giovanni Salviati (1490–1553), bíboros (1517–1553), Magyarország viceprotektora (1520–1523), protektora (1523–1526), majd az osztrák örökös tartományok protektora (1532–1539), NEMES 2015, 482–483., NEMES 2017a, 114–115., SIMONETTA 2017.

⁵² A „*capella parva*” alatt a Cappella Niccolinát kell érteni, lásd erre BAV Vat. lat. 12276, fol. 49r.

⁵³ Valószínűleg Ippolito Morbidi vagy esetleg Paride Grassi.

⁵⁴ John Clerk, VIII. Henrik angol király római követe (1521–1522, 1523–1525), Bath és Wells püspöke (1523–1541). Wolsey bíborost ő értesítette X. Leó pápa haláláról, lásd VIII. HENRIK 1867, n. 1825, 1895.

⁵⁵ Francesco Marsuppini.

⁵⁶ Don Juan Manuel, señor de Belmonte (†1543), V. Károly császár római követe (1520–1522). Vö. VIII. HENRIK 1866., OCHOA BRUN 2003, 104–107. A kötetet Lakatos Bálint ajánlotta figyelmembe, amit ez úton is köszönök.

⁵⁷ Az oszmánok csaknem félvnyi ostrom után elfoglalták Rodoszt, Philippe de Villiers de L’Isle-Adam johannita nagymester és lovagjai 1523. január 1-jén elhagyhatták a szigetet, lásd SETTON 1984, III, 208–216.

⁵⁸ Charles de Lannoy (1487–1524) V. Károly császár hadvezére, nápolyi alkirály (1522–1523), GATTONI 2002, 50–51.

⁵⁹ Brodaries István, pécsi nagyprépost (1522–1526), II. Lajos király római követe (1522–2524, 1525), NEMES 2015, 485–490., KASZA 2015., LAKATOS 2020, 352.

ad tractandum talia et de modo. Die Iovis 29 Ianuarii cardinales deputati cum vicerege et oratoribus principum fecerunt congregationem super illis in palatio.”

V. Róma, 1523. július 1. Tommaso Vio Magyarországra küldött pápai legátust elindulásakor a bíborosok kikísérik a Városból.

Cop.1: Bal margón bejegyzés: Cardinalis de la Minerva legatus in Hungaria discedit ab Urbe’. BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 30v.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799. fol. 78r.; Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 88r.

„Die prima Iulii reverendissimus dominus, cardinalis Sancti Sixti alias de la Minerva⁶⁰ legatus factus in Hungaria discessit associatus a cardinalibus, ut moris est.”

VI. Róma, 1523. július 3. Angelo Cesi átadta az esztergomi érsekség palliumát a jelen lévő prokurátornak.

Cop.1: BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 30v.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799. fol. 78r.; Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 88r.

„Die Veneris 3a Iulii fuit consistorium, in quo petitur pallium pro ecclesia Strigoniensi per dominum Angelum de Cesis⁶¹ presente procuratore.”

VII. Róma, 1524. január 8. Lorenzo Campeggi bíborost kinevezték legátusnak Németországba (és Magyarországra) Luther ellen, a bíborosok városbeli lakhelyéig kísérték.

Cop.1: BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 42r.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799. fol. 100r.; Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 114v.

„Die Veneris VIII^a Ianuarii consistorium secretum, in quo inter alia cardinalis Campeggius⁶² factus est legatus in Alemannia contra Lutherum, cardinales associatus usque ad mansionem^b suam.”

^a Cop.2-ben tévesen: ‘septima’. ^b Cop.1-ben és Cop.2-ben e szó helyett: ‘cameram’.

VIII. Róma, 1524. február 1. Lorenzo Campeggi bíborost, Németországba küldött legátust a pápa a szokásos szertartásokkal elbocsátotta, a bíborosok a nicosiai érsek Santa Maria del Popolónál lévő házáig kísérték.

Cop.1: BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 42r.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799. fol. 100r.; Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 116rv.

„Die Lune prima Februarii fuit consistorium et reverendissimus dominus, Laurentius Campeggius legatus in Alemannia recessit licentiatum a papa cum ceremoniis et benedictionibus solitis et associatus a collegio cardinalium usque ad domum Nicosie^a apud Sanctam Mariam de Populo⁶³ me interveniente. Et papa voluit, quod auditores Rote^b sederent, tenerent

⁶⁰ Tommaso de Vio (1469–1534), bíboros (1517–1534), Magyarországra küldött pápai legátus (1523–1524). Lásd STÖVE 1991., NEMES 2016, 370–373.

⁶¹ Angelo Cesi (1450–1528) katolikus pap, neves római jogász, konzisztórium ügyvéd, kúriai hivatalnok. Életére lásd FRENZ 1986, 282, n. 158., STENZIG 2013, 1041. A családról lásd STOLLHANS 2014, 140–141.

⁶² Lorenzo Campeggi (1474–1539) bíboros (1517–1539), a müncheni birodalmi gyűlésre küldött pápai legátus, aki 1524 decemberétől 1525 júniusáig Budán tartózkodott. Vö. PÁPAI KÖVETEK 1884., SKALWEIT 1974., NEMES 2016, 373–376.

⁶³ Aldobrandino Orsini, nicosiai érsek házaról van szó, korábban több legátust is csak eddig kísérték a bíborosok, lásd KALOUS 2017b, 37. A bíborosoknak eredendően a városkapuig – jelen esetben a Porta del Popolóiig – kellett volna vonulniuk. Aldobrandino Orsiniéről lásd STENZIG 2013, 1156.

terminos et expedirent causas dispensando contra stylum et frigendo, quod eis non fuissent intimatum de recessu legati.”

^a Cop.2-ben és Cop.3-ban e szó hiányzik. ^b Cop.2-ben és Cop.3-ban e szó hiányzik.

IX. Róma, 1525. március 7. A pápa a kis kápolnájában lovaggá ütött egy magyar urat (Kanizsai Lászlót) Sessa hercege és Gabel durazzói érsek jelenlétében.

Cop.1: BAV Vat. lat. vol. 12276, fol. 47r.; Cop.2: BAV Barb. lat. vol. 2799. fol. 114r. Cop.3: BAV Chig. L.II.22, fol. 132rv. „Die Martis 7 Martii sanctissimus dominus noster in capella ^asua parva^a creavit in militem nobilem et illustrem dominum N. Ungarie⁶⁴ cum ceremoniis et solemnitatibus consuetis presentibus illustrissimo domino, duce de Sessia⁶⁵ et reverendissimo domino, Gabriele archiepi-scopo Dirachiensi.”⁶⁶

^{a-a} Cop.2-ban ehelyett 'ordinaria sua'.

BIBLIOGRÁFIA

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

AAV: Archivio Apostolico Vaticano

BAV Barb. lat.: Barberiniani latini

BAV Chig.: Chigiani

BAV Vat. lat.: Vaticani latini

BAV: Biblioteca Apostolica Vaticana

BNC: Biblioteca Nazionale Centrale di Roma

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

KIADOTT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

BERZEVICZY 1909 ♦ Berzeviczy Albert: *A cinquecento festészet, szobrászata és művészi ipara*. Budapest, 1909.

BRODARICS 1985 ♦ Stephanus Brodericus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mobach historia verissima*. Ed. Petrus Kulcsár. *Oratio ad Adrianum VI. Pontificem Maximum*. Ed. Csaba Csapodi. Budapest, 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, 6.)

BUNYITAY 1889 ♦ Bunyitay Vince: *A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523*. Budapest, 1889. (Monumenta Vaticana Hungariae, 1/5)

BURCHARD 1883–1885 ♦ Johannes Burchardus: *Diarium sive rerum urbanarum commentarii (1483–1506)*. I–III., Ed. Louis Thuasne. Paris, 1883–1885.

BURCHARD 1906–1913 ♦ Johannis Burckardi: *Liber notarum ab anno MCCCCLXXXIII usque ad Annum MDV. A cura di Enrico Celani*, I–II. Città di Castello, 1906–1913. (Rerum italicarum scriptores, 31–32)

⁶⁴ Kanizsai László vasi ispán (1510–1525), királyi kamarás, kincstartó (1522), KANÁSZ 2020, 108.

⁶⁵ Luis Fernández de Córdoba (1480 k. – 1526), Sessa hercege, V. Károly császár római követe (1522–1526), VIII. HENRIK 1866., OCHOA BRUN 2003, 107–108.

⁶⁶ Gabriele Mascioli Foschi OESA, a pápai palota sekrestyése (1508–1534), durazzói érsek (1511–1534), EUBEL 1914, 189.

C. TÓTH 2015 ♦ C. Tóth Norbert: Az egri káptalan archontológiája 1387–1526. *Turul* 88(2015), 2. sz., 48–71.

C. TÓTH 2019 ♦ C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Budapest, 2019. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 9)

CERESA 2002 ♦ Massimo Ceresa: Paride Grassi. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma, 2002. [https://www.treccani.it/enciclopedia/paride-grassi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/paride-grassi_(Dizionario-Biografico)) (A letöltés dátuma: 2020. 11. 07.)

CERESA 2008a ♦ Massimo Ceresa: I manoscritti dei Diari del Maestro delle cerimonie Biagio Baroni Martinelli posseduti dalla Biblioteca Apostolica Vaticana. In: *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae XV*. Città del Vaticano, 2008. (Studi e testi, 453)

CERESA 2008b ♦ Massimo Ceresa: Biagio Martinelli. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. vol. 71, Roma, 2008, [https://www.treccani.it/enciclopedia/biagio-martinelli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/biagio-martinelli_(Dizionario-Biografico)) (A letöltés dátuma: 2020.11.03.)

CONSISTORIALIA 2011 ♦ *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)*. Kiad. Tusor Péter – Nemes Gábor. Budapest–Róma, 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae, 1/7)

CONSTANT 1903 ♦ G[ustave] Constant: Les maîtres de cérémonies du XVIIe siècle. Leurs Diaires. *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 23(1903) 161–229, 319–343.

E. KOVÁCS 2009 ♦ E. Kovács Péter: A nándorfehérvári győzelem és Itália. *Történelmi Szemle* 49(2007) 3. sz., 315–325.

ÉRSZEGI 1978 ♦ Érszegi Géza: A Curia Romana középkori levéltárai. *Levéltári Szemle* 28(1978) 321–339.

EUBEL 1914 ♦ Conrad Eubel: *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum S.R.E. Cardinalium Ecclesiarum*. Münster 1914. (Antistitum Series III.)

FLETCHER 2015 ♦ Catherine Fletcher: *Diplomacy in Renaissance Rome. The Rise of the Resident Ambassador*. Cambridge, 2015.

FRAKNÓI 1902 ♦ Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szentszékekkel II.*, Budapest, 1902.

FRENZ 1986 ♦ Thomas Frenz: *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance 1471–1527*. Tübingen, 1986. (Bibliothek des deutschen Instituts in Rom, 63)

HERCONALI 1860 ♦ Ercolano Conte Gaddi Hercolani: *Storia degli ordini equestri romani*. Roma, 1860.

GATTONI 2002 ♦ Maurizio Gattoni: *Clemente VII e la geo-politica dello Stato pontificio (1523–1534)*. Città del Vaticano, 2002. (Collectanea Archivi Vaticani, 49.)

GRASSI DIARIO 1884 ♦ Pio Delicati–Marino Armellini: *Il Diario di Leone X di Paride de Grassi maestro delle cerimonie pontifice*. Roma, 1884.

IVÁNYI 1906 ♦ Iványi Béla: Adalékok a nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban, III., *Történelmi Tár* 7(1906), 4. sorozat, 321–367.

KALOUS 2010 ♦ Antonín Kalous: *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)*. Brno, 2010. (Knihnice Matice Moravské, 30)

KALOUS 2017^a ♦ Antonín Kalous: *Late Medieval Papal Legation between the Councils and the Reformation*. Roma, 2017. (*Viella History, art and Humanities Collection* 3)

KALOUS 2017^b ♦ Antonín Kalous: Through the Gates and the Streets of the City: Cardinals and Their Processions in Rome in the Late Fifteenth and Early Sixteenth Centuries. In: *Ritualizing the City. Collective Performances as Aspects of Urban Construction from Constantine to Mao*. Ed. Ivan Foletti, Adrien Palladino. Rome–Brno, 2017, 29–45.

KANÁSZ 2020 ♦ Kanász Viktor: A Rómába induló főúr végrendelkezik. Kanizsai László itáliai zárandoklatáról,

- testamentumáról és haláláról. *Micae Mediaevales IX. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Kovács Enikő, Rudolf Veronika, Szokola László, Veszprémy Márton. Budapest, 2020. 107–124.
- KASZA 2015 ♦ Kasza Péter: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodaries István pátyaképe*. Pécs–Budapest, 2015. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok)
- LAKATOS 2010 ♦ Lakatos Bálint: Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Adalékok a pápaság magyar személyi politikájához Mohács előtt. *Századok* 144(2010) 411–431.
- LAKATOS 2015 ♦ Lakatos Bálint: VI. Adorján (Hadrianus) pápa (1522–1523) magyar vonatkozású bullái. Forrásközlés. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 138(2015), 109–144.
- LAKATOS 2017a ♦ Lakatos Bálint: Áttekintő jegyzék Andrea dal Burgo, Johann Schneidpeck és Sigmund von Herberstein követek jelentéseiről (1521–1525), *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 142(2017), 91–140.
- LAKATOS 2017b ♦ Lakatos Bálint: Ordo regum. Precedencialisták a pápai udvarban és a magyar király rangja a középkor végén. *Magyarország és a Szentszék II. Vatikáni kutatások a 21. században*. Szerk. Tumor Péter, Szovák Kornél, Fedeles Tamás, Budapest – Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae, 1/15) 137–172.
- LAKATOS 2020 ♦ Lakatos Bálint: A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526). II. rész Adattár. *Történelmi Szemle* 62(2020), 2. sz., 281–362.
- LAND 2013 ♦ Norman E. Land: A Concise History of Tale of Michelangelo and Biagio da Cesena. *History of Art* 32(2013), 15–19.
- MERCATI 1951 ♦ Angelo Mercati: *Dall'Archivio Vaticano. I. Una corrispondenza fra curiali della prima metà del Quattrocento. II. Diarii di concistori del pontificato di Adriano VI*. Città del Vaticano, 1951. (Studi e testi, 157)
- NEMES 2014 ♦ Nemes Gábor: Elszalasztott lehetőségek. VII. Kelemen pápa és II. Lajos országainak belpolitikája (1523–1526). *Egyháztörténelmi Szemle* 15(2014) 4. sz., 3–19.
- NEMES 2015 ♦ Nemes Gábor: Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékkel (1523–1526). *Századok* 149(2015) 479–506.
- NEMES 2016 ♦ Nemes Gábor: Pápai követek a Mohács előtti Magyarországon. *Századok* 150(2016) 369–385.
- NEMES 2017a ♦ Nemes Gábor: Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár. Pécs, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 17) 105–133.
- NEMES 2017b ♦ Nemes Gábor: Győr egyházmegyeiek a késő középkori Rómában. *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni kutatások a 21. században*. Szerk. Tumor Péter, Szovák Kornél, Fedeles Tamás. Budapest – Róma 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae, 1/15) 107–136.
- OCHOA BRUN 2003 ♦ Miguel Ángel Ochoa Brun: *Historia de la diplomacia española, Vol. V. La diplomacia de Carlos V*, Madrid, 2003. (Biblioteca diplomática española. Sección estudios, 6.)
- PÁPAI KÖVETEK 1884 ♦ *Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526*. Kiad. Fraknói Vilmos. Budapest 1884. (Monumenta Vaticana Hungariae, II/1)
- PROSPERI 1982 ♦ Adriano Prosperi: *Clemente VII papa*. In: *Dizionario Biografico degli Italiani vol. 26*. Roma, 1982. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-clemente-vii_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-clemente-vii_(Dizionario-Biografico))) (A letöltés dátuma: 2020.11.05.)
- RILL 1971 ♦ Gerhard Rill: Andrea Borgo. *Dizionario Biografico degli Italiani vol. 12*. Roma, 1971. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-borgo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-borgo_(Dizionario-Biografico))) (A letöltés dátuma: 2020. november 10.)
- SARACINO 2016 ♦ Francesco Saracino: Michelangelo e i diavoli del Purgatorio. *Artibus et historiae* 37(2016), 139–156.
- SETTON 1984 ♦ Kenneth M. Setton: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. III., Philadelphia, 1984.
- SIMONETTA 2017 ♦ Marcello Simonetta: Giovanni Salviati. *Dizionario Biografico degli Italiani vol. 90*. Roma, 2017. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-salviati_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-salviati_(Dizionario-Biografico))) (A letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)
- SKALWEIT 1974 ♦ Stephan Skalweit: Lorenzo Campeggi. In: *Dizionario Biografico degli Italiani vol. 17*. Roma, 1974. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-campeggi_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/lorenzo-campeggi_(Dizionario-Biografico))) (A letöltés ideje: 2020. 11. 12.)
- STENZIG 2013 ♦ Philipp Stenzig: *Botschafterzeremoniell am Papsthof de Renaissance. Der Tractatus de oratoribus des Paris de Grassi – Edition und Kommentar*. Frankfurt am Main, 2013. (Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 17)
- STOLLHANS 2014 ♦ Cynthia Stollhans: *St. Catherine of Alexandria in Renaissance Roman Art. Case Studies in Patronage*. London–New York, 2014.
- STÖVE 1991 ♦ Eckehart Stöve: Tommaso de Vio. *Dizionario Biografico degli Italiani vol. 39*. Roma, 1991. ([https://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-de-vio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-de-vio_(Dizionario-Biografico))) (A letöltés ideje: 2020. 11. 12.)
- TEKE 2016 ♦ Teke Zsuzsanna: A firenzei Francesco Marsupini magyarországi pályafutása (1489–1539). In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Évkönyv 2016. Válság – kereskedelem*. Szerk. Kövér György, Pogány Ágnes, Weisz Boglárka. Budapest, 2016, 359–369.
- TUSOR 2018a ♦ Tumor Péter: Magyarország bíboros protektorátusa a 15–17. században. *Egyháztörténelmi Szemle* 19(2018), 4. sz., 3–21.
- TUSOR 2018b ♦ Péter Tumor: I cardinali della corona ed i protettori del regno d'Ungheria (o degli stati asburgici) tra Quattro e Seicento. In: *Gli „angeli custodi” delle monarchie. I cardinali protettori delle nazioni*. Eds. Péter Tumor, Matteo Sanfilippo. Viterbo, 2018. (Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche, 7) 251–276.
- VIII. HENRIK 1866 ♦ *Calendar of Letters. Despatches and State Papers, relating to the Negotiations between England and Spain*. Ed. Gustav Adolf Bergenroth, II: Henry VIII. 1509–1525, London, 1866.
- VIII. HENRIK 1867 ♦ *Letters and Papers. Foreign and Domestic, of the reign of Henry VIII*. Ed. John Sherren Brewer, III, London 1867.
- VISCEGLIA 1997 ♦ Maria Antonietta Visceglia: Il cerimoniale come linguaggio politico. *Cérémonial et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècle)*. Eds. Maria Antonietta Visceglia, Catherine Brice. Rome, 1997. (Publications de l'École française de Rome, 231.) 117–176.
- WILKIE 1974 ♦ William E. Wilkie: *The Cardinal Protectors of England. Rome and the Tudors before the Reformation*. Cambridge, 1974.